

SZÁDOCZKI VERA

Neolatin elégiaköltészet a 18. századi magyar jezsuita oktatásban*

A 18. század elejétől visszalatinosítási folyamat indult el Magyarországon, mely megmutatkozik a kor költői termésén is: tömegével készülnek a latin nyelven írt versek. Ezek gyakran csak kéziratban maradtak ránk, ám olykor nyomtatásban is megjelentek. Jelentős részük az elégia műfajába tartozik. Ez a tény számos problémára világít rá. Ezeket veszem sorra dolgozatomban.

Először is tisztázzuk az elégia műfaját. Ma a fogalom jelentése: valamilyen gyászos, fenséges dolog, vagy esemény megéneklése, mely ennél fogva lírai műfaj. Az évszázadok során azonban sok változáson ment keresztül. Már az ókori görögöknél is volt egy válfaja, melyet a halottbúcsúztatókon énekeltek, tehát szomorú hangvételű volt; de nem ez a kizárólagos témája az elégiáknak. Alkalmas volt a műfaj a harci dal, a lakodalmi ének, a filozófiai elmélkedés és a szerelmi vallomás/gyötrődés megszólaltatására is.¹ Közös jellemvonásuk, hogy epikus igénnyel szerkesztették őket, azaz a történelmi-társadalmi valóság egy részét, vagy fiktív eseményeket mondanak el, de a költő sokszor személyesen is állást foglal témájával kapcsolatban. Az elégiákra gyakran jellemző az asszociatív gondolatsor.² Narratív jellege miatt leginkább a *carmen epicum*nál találjuk mind a modern szakirodalmakban (pl. Tóth Sándor Attila műveiben),³ mind az újkori poétikai könyvekben. A másik közös tulajdonsága ezeknek a költeményeknek a versforma: a disztichon. Ez már a legrégebbi görög töredékekben is mindig tökéletes, könnyen gördülő, pontos szabályok szerint megszerkesztett, és nincs ez másként az újkorban sem. A 15–18. században egész egyszerűen disztichonban írt, hosszabb lélegzetű verset jelentett az elégia.⁴

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ *Világirodalmi Lexikon*, II, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1972, 1033–1035.

² Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története*, I, Bp., Balassi, 2003, 553–561.

³ TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája*, II/1, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2001, 168–190; Uő, *Jacobus Masenius Poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2008, 47–58.

⁴ Sokszor nehezen elválasztható az epigrammától, mely rövidebb disztichonban írt költeményt jelent.

Számos újkori poétikai mű tárgyalja a műfajt, így Vossius,⁵ Masenius,⁶ Juvencius⁷ vagy a Magyarországhoz is köthető Mösch Lukács.⁸ Ezeknek viszonylag bőséges a szakirodalma,⁹ így most eltekintenek attól, hogy ismertessem őket, inkább az elégiának az oktatásban, tankönyvekben játszott szerepét emelném ki, illetve ezekből merítve a „verscsinálás” mikéntjét mutatom be. Ezt számos könyv, iskolai jegyzet, iskolai előírás, utasítás tárgyalja, melyek nagy része a jezsuiták nevéhez köthető. A jezsuita oktatási rendszeren keresztül fogom bemutatni, hogyan tanultak a diákok verselni. Választásom azért esett a jezsuitákra, mert ők olyan egyetemes iskolarendszerrel és tananyaggal rendelkeztek, mely a rend minden iskolájában érvényes volt, s ezt a *Ratio Studiorum* szabályozta a 16. század végétől egészen a rend 1773-as feloszlásáig. Olyan rendszert építettek ki, melyet aztán a piarista iskolák is átvettek, de jezsuiták segítségével szervezték meg a bencés oktatás egyes részeit is,¹⁰ és lényegében a protestáns iskolák felépítése sem sokban különbözött tőle.¹¹

A jezsuita iskolarendszer a 18. században élte virágkorát. A rend nem feltétlenül a szakszerűségre, hanem az általánosságra törekedett a tanítás során.¹² Tankönyvként Emmanuel Alvarez és Cypriano Soares munkáit használták, amelyek teljes mértékben a klasszikus szerzőkre épültek, aminek eredményeként az itt végzetek kiválóan tudták használni a klasszikus latin nyelvet. Kezdetben arra törekedtek, hogy a tanulók kitűnően értsenek, beszéljenek és írjanak latinul. A tanulmányok következő lépcsőfoka a költészettan volt a gimnázium ötödik, úgynevezett poétaosztályában. Ebben az évben sorra vették a költői műfajokat, amelyek közül az elégia és az eposz volt a két legnagyobb és legfontosabb. A rendtagoknak a gimnázium és a filozófiai fakultás

⁵ Gerardus Johannes VOSSIUS, *Commentariorum Rhetoricorum oratoriarum institutionum Libri VI.*, Lugduni Batavorum, 1630; Uő., *Tractatus philologici de rhetorica, de poetica, de artium et scientiarum natura ac constitutione*, Amstelodami, ex typ. Blaeu, 1697.

⁶ Jacobus MASENIUS, *Palaestra oratoria praeceptis et exemplis Veterum lectissimis instructa*, Coloniae Agrippinae, Demen, 1678.

⁷ Josephus JUVENCIUS, *Institutiones poeticae*, Coloniae Agrippinae, Matternich, 1726.

⁸ MOESCH Lukács, *Vita poetica*, Tyrnaviae, typ. Academicis per Johannem Adamum Friedl, 1693.

⁹ Tóth Sándor Attila fentebb említett könyvein kívül írt róluk: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971; Uő., *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet* = Uő., *Eszmék és stílusok*, Bp., Akadémiai, 1976, 215–229.

¹⁰ Kirina Ferencet, a repetensek utolsó győri poétikatanárát 1776-ban bízta meg a pannonthalmi főapát, hogy jezsuita mintára szervezze meg a bencés növendékek repetenciáját. Vö. SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 1980, 447.

¹¹ MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, Akadémiai, 1981.

¹² HETS Aurelián, *A jezsuiták iskolái Magyarországon a XVIII. század közepén*, Pannonthalma, 1938, 28.

elvégzése után még egy évet kellett a poétikával foglalkozniuk. Már korábban felismerték ugyanis a humanisztikus tárgyak jelentőségét, és azt is észrevették, hogy ezen a téren a diákok nagy visszaesést mutatnak, ezért sajátos humanisztikus intézményeket alapítottak. Ennek célja az volt, hogy a növendékek még egyszer foglalkozzanak a *humanae litterae*vel, ezáltal a tiszta latin stílust elsajátítsák. Mindezt azért, hogy a későbbiekben ők taníthassák a latint az ifjak számára, amiért a *collegium repentium*ot szokás tanárképzőnek is nevezni. Magyarországon Szokolcán, Győrött és Nagyszombatban is működött *collegium repentium*.¹³ Ezekből az intézményekből több olyan elméleti és gyakorlati jegyzetanyag maradt fenn kéziratos formában, melyek a téma szempontjából érdekesek.¹⁴ 1734-ben Hellmayr Antal oktatta a repetenseket Szokolcán. Ebből az évből maradtak meg jegyzetei, melyek bőséges utasítást tartalmaznak az elégiára vonatkozóan is.¹⁵ A fejezet első részében ő is összefoglalja, hogy mit jelentett régen az elégia – szerinte a siratóhoz tartozott, ahogy azt görög neve is mutatja –,¹⁶ és milyen témákat versel meg ma (mármint az ő korában): szerelem, dicséret, fogadalom, gratuláció, háborús dicsőség. A stílusa családias, könnyed, érzelmekkel teli. Majd hosszasan sorolja a szép, könnyen gördülő hexameter és pentameter szabályait.¹⁷ Ezekből néhány példa:

- hibás a hexameter, ha nincs benne cezúra, ha a második verslábban végződik egy szó,
- hibás a hexameter, ha négy, öt vagy hat szótagú az utolsó szó,
- elegánsabb a hexameter, ha a cezúrákat változatosan használják,
- illetve ha a daktilus és a spondeus váltja egymást,
- hibás a pentameter, ha több szó végződik *a*-ra,
- nem jó a pentameter, ha melléknévre végződik,
- mindenképp kerülni kell a gyakori elíziót, vigyázni az *m* hang elíziójára, stb.

Ha csak ennyiből állna a jegyzet, nem feltétlen lenne érdekesebb, mint egy átlagos tankönyv, de bőséges példaanyaggal támasztja alá a szabályokat, gyakorlófeladatokat

¹³ SZABÓ, *i. m.*, 469–472.

¹⁴ Például Painter Mihály jegyzetanyaga 1771–1772-ből, P. Csákány Imre vagy Riedl Xavér Ferenc jegyzetei, és Kirina Ferenc négykötetes kézirata.

¹⁵ Antonius HELLMAYR, *Institutio ad literas humaniores, facili methodo ad usum communem discendi, docendique accommodata. Dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szokolczae inchoatae, nempe 1734*, 173–200 (Egyetemi Könyvtár Kézirattára, F 33).

¹⁶ Hellmayr ἐλεον λέγειν-nek nevezi. Az elégia szó etimológiája mind a mai napig vitatott. Az ἐλεος-on tetszőleges formájú panaszdalt értettek a klasszikus görögök, ez lehet az alapja Hellmayr magyarázatának is, de ez a felfogás a modern szakirodalmakban nem egyértelműen elfogadott, illetve némi kiegészítésre szorul. Vö. ALBRECHT, *i. m.*, 553; TÓTH, *A latin... i. m.*, 169; KIRÁLY, *i. m.*, 1033.

¹⁷ HELLMAYR, *i. m.*, 174–178.

hoz. A verselés gördülékenyebbé tételére a következő gyakorlatokat ajánlja: vesz egy verssort, melyből az első és utolsó néhány szót leírja, a köztes részben pedig megadja, milyen ritmus szerint illesszék be az üres részbe a szavakat. A kézirat 167. lapjának közepén erre példákat is olvashatunk. A sort többféle ritmus szerint kellett kiegészíteniük a diákoknak:

Dum video – – / u u – u u sidera caeli.

Dum video u u – / – – u u sidera caeli.

A következő oldalon mindezekre megoldást is ad Hellmayr:

Dum video clari nubilentia sidera caeli.

Dum video nubili fulgentia sidera caeli.

Ezután a sor elején adja meg a ritmust, ide kell megfelelő szavakat találni. Ezt a „játékot” aztán sokféleképp lehetett variálni.

A következő fejezet az elégia beosztásáról, részeiről szól.¹⁸ Az elégia mestere Ovidius, az ókorból pedig Catullust, Tibullust és Propertius érdemes követni. Az újkori szerzők közül Petrus Lothichius Secundus, Herman Hugo, Guilielmus Becanus és Sidronius Hoschius lehet a példakép. Sorra veszi az elégia fajtáit (elégikus levél, elbeszélő, tanító és érzelmes elégia), melyek tulajdonságait bőségesen ki is fejti.

Az elégia felépítésének szenteli a következő fejezetet,¹⁹ érzékletesen, példákkal alátámasztva fejti ki, hogyan kell anyagot gyűjteni, elrendezni, hogyan kell költői képeket beleszőni, a nagyobb részeket kisebbekre bontani. Röviden összefoglalva: először a vers anyagát kell kiválasztani, szem előtt tartva, hogy mit milyen részletességgel kívánunk elmondani. A kiválasztott témát egy mondatba kell sűríteni, ez lesz majd az elégiában bővebben kifejtve, közben pedig mérlegeljük, mely szavakat lehet használni, és melyeket érdemes inkább elkerülni. Ezek után kiemeljük a főbb gondolatokat, melyeket meg is kell indokolni, ez lesz az elégia alapja. Ha kész az indoklás, bizonyítással lehet bővíteni, majd költői képekkel gazdagítani: ellentétekkel, hasonlatokkal, leírásokkal. Ezután lezárható a gondolatmenet. A terjedelmesebb anyagokat kisebb alaptételekre kell szétbontani. Mindezeket egy Krisztus születését leíró versen keresztül szemlélteti is.

Noha példák tömkelegével dolgozik Hellmayr, ebből a kötetből még mindig csak azt látjuk, hogyan tanították a költészetet. Szerencsére azonban maradtak fenn olyan kötetetek is, melyekben a fent leírtak gyakorlati megvalósulása olvasható. A kolozsvári nemesi konviktus poétaosztályos diákjai 1765–1773 közt egyetlen nagy könyvbe másolták be költeményeiket saját kezűleg,²⁰ a nyolc év alatt összesen hetvenhét elégiát.

¹⁸ HELLMAYR, *i. m.*, 178–180.

¹⁹ *Uo.*, 180–186.

²⁰ *Elegiae poetarum 1765–1773*. A kötet ma Kolozsváron, az Akadémiai Könyvtárban található, Msc. 525 jelzet alatt.

A győri repetensek verseit pedig öt kötet őrzi 1750-től a rend feloszlatásáig.²¹ Ezekben nemcsak elégiákat, de hexameteres műveket is olvashatunk. 22 év 269 versének csaknem fele elégia, vagyis disztichon (a többi hexameter, illetve 2 óda és 2 vegyes mértékű vers). A kötetek több esetben szétválasztják az adott év anyagát, így találhatunk egy évszám alatt *Elegiae* és *Poemata* főcímet, ahol értelemszerűen az előbbinél szerepelnek a disztichonos, az utóbbinál a hexameterben írt művek. A konkrét verscímek azonban sokszor egészen más műfajra utalnak, pl. *Epicedion quo duplex Austriae funus deploratur* vagy *Epithalamium Serenissimi Archiducis Ferdinandi et Aestina Beatricis, Epistola, qua Serenissima Poloniae Regina ab Augustissima nostra opem implorat*. Összesen 10 műfajban írtak elégiát, ezt mutatja az alábbi táblázat.

Versmérték	Műfaj
<i>disztichon</i>	dirae, elégia, epicedion, epistola, epithalamium, fama, idyllion, metamorphosis, propempticon, soteria
<i>hexameter</i>	continuatio, ecloga, enthusiasmus, epicedion, epinicia, epithalamium, eucharisticon, fabula, genethliacón, metamorphosis, panegyricus, poema, poemation, polemico poetica, satyra, soteria, syncharisticon, visum poeticum

Szétválni látszik a műfaj és a versforma, ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy a legtöbb esetben még mindig az elégia meghatározást használják a címekben is.

Találhatunk köztük vallásos tárgyú verseket, de nem ezeké a döntő többség – s ez a kolozsvári versekre is igaz. Reagálnak a kor eseményeire, háborúkra, különös tekintettel Lengyelország hadi eseményeire, királyi látogatásokra, megverselnek történelmi személyeket, például Hunyadi Jánost, de hétköznapi témákat is érdemesnek találnak arra, hogy költői tárgyuk legyen, például egy-egy születésnapot, vadászatot, továbbá hogy Pozsonynak új gázlámpái lettek, vagy a főtisztelendő úrnak elpusztult a kanárija. A kolozsvári versek közt szerepel egy, mely a konviktusban elszaporodott bolhákról szól. Tehát nem lehet azzal vádolni e kor latin nyelvű költészetét, hogy csak a vallási igények kielégítésére szolgált, és hogy távol áll tőle a magyarság és szűkebb hazájuk sorsa.²² Annak ellenére, hogy ezek a versek a 18. század második felében születtek, még érződik rajtuk a barokk elvárásoktól való függés. A monumentalitást elváró kor legkedveltebb műfaja az eposz volt, ezzel együtt pedig a hexameter az elsődleges versforma.

²¹ A köteteket ma Pannonhalmán, a Főapátsági Könyvtárban őrzik: 118. D. 12, 118. E. 1, 118. E. 19, 120b. A. 3, 120b. A. 9. Ezekről bővebben: SZABÓ, i. m., 471–473.

²² Ezzel a problémával bővebben foglalkozott: PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei György fellépéséig*, Bp., Rényi Károly, 1909, 364. Erre reagál: ALSZEGHY Zsolt, *Nemzetietlen-e irodalmunk úgynevezett „nemzetietlen” kora?*, It, 1942, 1–13.

A versek közül néhány darab költői elmélkedés, melyekben a költő mentegeti magát, amiért ezt a mértéket használja, a megszemélyesített Elégia pedig próbálja meggyőzni őt arról, hogy ebben a műfajban is lehet maradandót alkotni.²³

Ilyen lépcsőkön kellett végighaladniuk a diákoknak, ha gimnáziumot vagy a későbbiekben akadémiát/egyetemet akartak végezni. Nem volt céljuk, hogy neves költőkké váljanak és nem is sokan váltak azzá. Egyszerűen csak ezt tartották hasznosnak a nemesi/papi pálya hétköznapijaihoz. (Ezzel természetesen lehet vitatkozni, amit már a kortársak is megtettek.) Korábbi századokból jelenleg nem áll rendelkezésemre sem olyan elméleti, sem gyakorlati anyag, melyekről a fentiekben írtam, így csak óvatos feltételezésekbe bocsátkozhatok, ha a 15–17. századról bármit is szeretnék mondani. A jezsuita oktatás évszázadokon és határokon átívelő egységessége és szabályrendszere miatt azonban bizonyára hasonló műfajokat, témákat, verseket, megoldásokat találunk ebben az időszakban is.

Neo-Latin Elegy Poetry in the 18th-Century Hungarian Jesuit Education

From the beginning of the 18th century the Latin language was flourishing again in Hungary. This is also shown in the amount of poetry produced: a lot of poems were written in Latin, partly in manuscripts and partly in printing. Most of them belong to the genre of elegy which arises some problems. Firstly, what was regarded as elegy in this period: a genre or a form? Secondly, because of the fact that versification was schoolwork (the Jesuit education was excelling at it), and every student had to learn writing poems, the quality of the poems is varying. Different schoolbooks, works of poetics and lecture notes (for instance Cypriano Soares, Lukas Mösch, Antonius Hellmayr etc.) discuss how to make a perfect piece in this genre. Hellmayr had a very interesting book that teaches how to write an elegy step by step. Some books from the institutes of Jesuits in Kolozsvár and Győr also describe the practice. More than 200 poems; elegies and some other genres reveal how the theory worked in practice, which topics were the favourites, and who were the masters from the earlier periods.

²³ Verseket a bevezetésben említett témákból a gyűjtőkötetek pannonthalmi jelzetével: Martinus VUKOVICS, *Elegia De nocturnis lampadibus Urbis Posoniensis* (120b. A. 9.); Ladislaus MAHOLÁNYI, *Genethliacon Infantis Assuriae principis Filii* (120b. A. 3.); Antonius KORBÉLY, *Elegia qua demonstratur Societate Jesu semper viguisse Poesim* (118. E. 19.); Ludovicus MESTERHÁZI, *Elegia de caede Ivani Moscoviae Principis* (118. E. 19.); Antonius HINTERBERGER, *Genethliacon Serenissimo Hetruriae Duci 12. Februarii orbi nato* (118. E. 19.). Az elégia műfaj problémája és értéke a nevéssé vált költőket is foglalkoztatta, például Makó Páltól több ilyen darabot is ismerünk, pl. *Ad Elegias suas, Ad Amicum Musis mitioribus operam navantem (Elegiacon)*, Buda, typ. Reg. Univ., 1780).